

Лінгвокультурологічні особливості гендерно маркованих ФО

Стаття присвячена аналізу гендерно маркованих фразеологічних одиниць. Рефлексія гендеру в мові здійснюється з лінгвокультурологічних позицій, що передбачають ідентифікацію фемінності та маскулінності як етнокультурних концептів, які формують світовідчуття і є результатом пізнавальної діяльності українського народу.

Ключові слова: лінгвокультурологія, концептосфера, стереотип, фразеологізм.

Статья посвящена анализу гендерно маркированных фразеологических единиц. Рефлексия гендера в языке осуществляется с лингвокультурологических позиций, предусматривающих идентификацию феминности и маскулинности как этнокультурных концептов, формирующих мироощущение и является результатом познавательной деятельности украинского народа.

Ключевые слова: лингвокультурология, концептосфера, стереотип, фразеологизм.

The article analyzes marked gender idioms. Reflection of gender in language is carried out linguistic and cultural positions that require identification of femininity and masculinity as ethnic and cultural concepts that shape the attitude and the result of learning of the Ukrainian people.

Key words: cultural linguistics, concept, stereotype, phraseologism.

Ідея Е. Бенвеніста про те, що на основі тріади – мова, культура, особистість – могла б бути створена інша лінгвістика, з кінця ХХ ст. почала втілюватись у життя. Дослідження мови синкретично з культурою полягають у спостереженні й аналізі процесу відображення у мовній картині світу базових культурних концептів, наприклад: життя, смерть, любов, жінка, чоловік і т.д. Так на тлі фразеології виникають «лінгвокультурологічна, комунікативно-прагматична і когнітивна фразеологія» [1, с. 5], когнітивна лінгвокультурологія, вивчаються процеси фразеологізації як когнітивної процедури.

У структурі мовної картини світу виокремлюється так звана «фразеологічна» картина світу, що за визначенням М. Ф. Алефіренка становить «умовну назву асоціативно-образного фрагмента мовної картини світу представленого фраземами» [2, с. 23].

З огляду на те, що у фразеологічній картині тієї чи іншої мови виразно простежуються етнокультурні стереотипи, метою роботи є виявлення загальних і специфічних когнітивних і лінгвокультурологічних характеристик гендерно релевантних фразеологічних одиниць української мови й культури.

Рефлексія гендеру в мові здійснюватиметься з лінгвокультурологічних позицій, що передбачають ідентифікацію фемінності та маскулінності як етнокультурних концептів, які формують світовідчуття і є результатом пізнавальної діяльності народу.

Основними завданнями дослідження визначаємо аналіз плану вираження і плану змісту ідіом у контексті репрезентації гендерної семантики та ідентифікацію в них культурних символів, еталонів, стереотипів.

Для розв'язання поставленого завдання слід з'ясувати джерела культурно доцільної інтерпретації стосовно фразеологічного рівня мови, описані В. М. Телією, серед яких нас цікавлять ті, що становлять систему образів-еталонів, закріплених у стійких порівняннях, і ті, що передають власне образний зміст ФО, який відображає характерні риси світобачення [6, с. 240-247]. Саме до останнього з перелічених джерел ми відносимо стереотипи.

Часто у фразеологічних розвідках можемо побачити тези про те, що фразеологічні системи зберігають прототипні та стереотипні уявлення соціумів. При цьому межі між двома поняттями «прототип», «стереотип» або «прототипна ситуація», «стереотипний погляд» часто доволі розмиті.

Лінгвістична дискусія стосовно цих понять була розгорнута й зарубіжними, і пострадянськими вченими. Теорію прототипів розробляли М. Джонсон, Е. Рош, Ж. Пінто де Ліма, А. Вежбицька, Є. Бартмінський, Дж. Лакофф. Серед сучасних українських дослідників взаємозв'язки прототипу та стереотипу розглядає О. П. Левченко [9, 10], Т. Семашко [11], стереотипи та їх вплив на процес міжкультурної комунікації виявляє Т. Л. Кацберт [6], культурні стереотипи сучасних українців осмислює Н. Б. Годзь [5], гендерні стереотипи рольової поведінки в родині досліджує І. Е. Корольова [7], зміст гендерних стереотипів в контексті мультикультуризму описує Т. І. Власова [4], ідентичність і стереотипи розглядає Р. О. Лавлинський [8] та інші.

О. П. Левченко визначає *прототип* як ментальний зразок не кращий чи найкращий, а типовий з низки типових, ментальна репрезентація певної мовної картини світу, регулярно використовувана лінгвоспільнотою для категоризації [10, с. 16]. Фраземи типу *іде, як пава, гарна, як маків цвіт, лебідка, маківка, ягідка, цариця, тонка, як чехоня, здоровий, як віл, кінь, бик* тощо свідчать про існування переліку прототипів для певного порівняння. Стереотип же або вродливої дівчини, або сильного хлопця, що існує в соціумі, вибудовується за допомогою прототипів. *Стереотип* – це оцінна репрезентація свідомості, реалізована у прототипах. Отже, *прототип* ми розглядаємо як найтипівіший зразок, а *стереотип* як ментальну одиницю, реалізовану у прототипах.

Особливістю стереотипів А. Белова вважає те, що «люди схильні бачити те, що бажають, і не помічати іншого, що не відповідає стереотипам» [3, с. 15]. П. Бжозовський формулює ознаки, які відрізняють стереотип і поняття: 1) частковість якогось явища; 2) обмеженість асоціативними значеннями і відсутність дефініційних смислів; 3) закритість структури для нової інформації [10]. Прикладами прототипних зразків стереотипу можуть бути фразеологічні одиниці, які дають настанову, що саме чоловік займає ключову роль в суспільному житті, наприклад: *чоловік, що ступить, то згрішить; всяк чоловік не без гріха; чоловік мислить, а Бог рядить; чоловік стріляє, а Біг кулі носить; чоловік крутить, а Бог розкручує; чоловік не ангол, щоб не зогрішив; Божий чоловік*, і/або: *що бабине, то не таке як людське; біда бабу породила, а біду чортова мати; де дідько посіє, там ся баба вродить; баба з некла родом; бабина річ коло припічка*.

Услід за В. Красних, ми виділяємо стереотипи-образи та стереотипи-ситуації. Наведені нижче стереотипи-образи розкриваються через стереотипи-ситуації. Отже, у досліджених фраземах виділяються такі стереотипні прочитання.

1. Занадто говірка, криклива, сварлива людина – ФО, пов'язані з комунікацією: *базарна баба; як баба на базарі; де дві баби да три жаби зберуться у місті, не переспорить їх чоловіка й двісті; де баб сім, там торг зовсім; дві баби – торг, а три – ярмарка; як дві баби та гуска – то весь базар; в баби язик як лопатень; балакучий як баба; виїхав як баба з ступернаком; пащекує як баба на возі; сварливий як баба; бубонить як старий дід; бубонить як баба на морозі; мене як гостець діда/бабу; мене язиком неначе баба лемішку тре; гострий на язик; в баби язик як лопата; казала-мазала; торохтить як Гаврилів млин; сказав кумі, а вона всій слободі; плеще як Нагумиха; меле язиком як баба рязанська; сіє словами як Мар'ян половою; балакає як Омелькова мати перед смертю; жінка хіба не утайть, чого не знає; жіночий язик гостріший від меча; у баби язик, як у чорта хвіст, довгий. Такі стереотипи зазвичай приписуються жінці, але інколи й чоловікові, зокрема через надання йому жіночих рис.*

• Брехлива людина (зокрема жінка): *правду казала баба, коли не брехала; то їй не жінка, як сім раз на день не обманить чоловіка; не вір жінці, як чужому собаці; добра жінка дванадцять раз на день одурить, а як яка, то їй без числа; не одна жінка мужа змудрувала; жінці всієї правди не відкривай; нащо тому жінка молода, кого стара за чуприну водить; казала кума – дам піюна, а неї самої нема;*

стосовно багатіїв: як будеш з правдою кохатися, то не будеш паном зватися; великим панам трудно правду сказати; пани в світі блукаються, та з правдою не знаються; мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча; пани правди не скажуть, а розумному рот зав'яжуть; пани правдою кепкують, проте ж у світі панують; пан хоч і шапку зніме, та в шапці правди нема; пан не любить правди, як пес мила; панська правда всюди однакова: на мужицькому горбі.

- Дивакувата, несхожа на інших людина, яка поводитьсь недоречно, перебільшує, зосереджує увагу на чомусь незначному: Альоша з водокачки; Альоша з милзаводу; з Кіндратиком у голові; без царя в голові; як Сірко з конопель; сміється наче Сірко зі старця; як Хима з Єрусалима; гнівалася баба на торг, а торг того не знає; зібрав чорт пару – Карпа і Варвару; пішла баба в танець; хоч погано дівка танцює, зате довго; хреститься як баба Сарафіна на зборах; носить як баба з печерицею/ступою/тижбором/топором/торбою; сміється як дурна дівка; бігає як старша дружка; носить як Мартин з балалайкою; крутиться як бабське веретено; товктися як марко по пеклу; мотається як вор по ярмарку.

- Розпусна, зрадлива людина: блажен муж до школи не дуж, до церкви слизько, до дівчат близько; чемний як дівка по сьомій дитині; на козаку не буде знаку, нехай дівка дбає; не поберегиши тіла, і душу погубиши; бісики пускає; хто дітей хрестить, той добра не мислить; раз кахикнула, трьох панків прикликнула, вдруге кахикнула, п'ятьох прикликнула; і до плуга, і до рала, і до хлопців дала драла; скакати в гречку; як би він жив не жив, аби в чужу гречку не всакував; як проти сонця води не напитися, так із чужою жоною, або з чужим мужем не нажитися; у горох вскочити; вінок не носити; пропав віночок; у нашої Катерини весілля і родини; не байстрюкові гріх, а батькові; душа до нього спати ходить; котяча любов і між тини; дівочий стид до порога: аби пересягнула, так і забула.

- Дурна, недосвідчена, вперта людина: жіноча логіка; жіночий розум; молодий та зелений; молодод-зелене; дурний як боже теля; дурний як Беркове теля; як віслук; мудрий як ходак; як дурна дівка; молодий – дурний; що ране – то погане; хто не був молодим, той не був дурним; курячий розум; молодість – буйність, а буйність – дурість; молода була – дурна була, стара стала – дурна стала; розуму не позичати; без своєї клепки в голові/тім'ї; не вистачає клепки; несповна розуму; не всі дома; прибитий на цвіту; наче мішком з-за рогу вдарено; голова не варить; розуму як накладено;

дурний, аж світиться; на розум небагатий; мати порожню голову/макітру; голова напхана половою; дурний хоч об дорогу вдар.

• Пихата, горда людина: *величає сі як Гриць портками; гордиться як піп у вітварі; величається як молода на весіллі; пишнит ся як нова кума; сісти як нова кума; величається як чумацька вош; пишається як попівна в гостях; запишався як Берко в колоді; сидить як засватана/засватаний; сидить як молода на весіллі; запишався як дівка на покуті.*

• Лінива людина: *лінивий як Омелько; виліз як Левко на плечі виліз; нічого не роби, тільки Пилипа жени; сиди до сивої коси, а за ледащо не йди; чоловік винен, що жінка ледаща; ліпше чорта затримати, ніж ледачу жінку мати.*

• Гарно або, навпаки, невдало вдягнена людина: *убралася як калина в білий цвіт; наряджається мов Меланка на весілля; вбралася як дівка до вінчання; як на свято; вибралася як лялечка; вбралась як кума свадьбу; вирядили як старшу дружку; прибралася як сватів чекає; вибрався як до шлюбу; убраний як кум перед Паскою; прибрався як Хівря до утрєні; прибралася як бура на сабаши; вдягнув носки ніби один татів, а другий мамин; вбралася як Настя в постолі; вдівся як Попандопало; вдягнувся як Феська; розхристаний як Мишко Маринін.*

• Рідна або, навпаки, чужа людина: *то ж мій синок, моє здоров'я!; батьків син!; мамин синок; через вулицю бондар; родина як дід бабі рідна тітка; ми родина: твій ненько дім підпалив, а мій ся коло нього грів; нашим воротам двоюрідний сарай; чорт кози дядько; мій дід з твоєю бабою на сорокопуди ходили та й Бога о здоров'ї для неї молили.*

Отже, з-поміж виявлених стереотипів переважають негативні оцінки і якості людей. Це означає, що українській ментальності властиве почуття гумору, критичне ставлення до самих себе, іронічне світосприйняття.

Нами виявлено гендерні відмінності кожного із наведених стереотипів. Так, стереотип 1 часто приписується жінці або чоловікові за рахунок надання йому жіночих рис, таким чином підкреслюючи його негативні якості, хоча серед наведених є приклади, які вживаються щодо представників обох статей. Стереотип брехливості (2) також приписується або жінці, або панові, що є відбитком суспільно-політичних подій; 3-й, як і 5-й, 6-й, 7-й, приблизно однаковою мірою характеризують чоловіка і жінку. Четвертий стереотип використовується як до чоловіка, так і жінки, але стосовно жінки має більш негативний відтінок. Стереотип 8 більшою мірою

відповідає жіночій суті. Стереотип 9 підкреслює сумнівність родинних зв'язків або їх відсутність гендерно нейтрально, а спорідненість характеризує тільки із представником чоловічої статі.

Одним із завдань нашої роботи є виявлення когнітивних метафор, які простежуються на фразеологічному рівні мови. У цьому контексті ми розуміємо когнітивну метафору як спосіб концептуалізації абстрактної або незрозумілої дійсності крізь конкретну або інтуїтивно осмислену реалію.

У межах концепту ЖІНКА виділяються такі метафори: жінка → це одяг, взуття (*липнути до жіночих спідниць; ховатися за жіночими спідницями; тримати під каблуком*); жінка → це лихо (*і так багато всякого лиха, а Бог ще жінок наплодив; біда бабу породила, а біду чортова мати; де дідько не посіє, там ся баба вродить: баба з некла родом*); дівчина → це обличчя (*личко дівку віддає; красне личко – серцю не спокій*); баба → це базар (*де дві баби да три жаби зберуться у місті, не переспорить їх чоловіка й двісті; де баб сім, там торг зовсім; дві баби – торг, а три – ярмарка; як дві баби та гуска – то весь базар*); жінка → це продукт харчування (*молоде м'ясо, свіжина – об'єкт чоловічого інтересу*); некрасива жінка → руїна (*атомна війна; термоядерна війна*); жінка → це частина тіла (*чоловік голова, жінка – шия, куди шия поверне, туди голова і дивиться; Чому Бог не сотворив Єви з наги Адама? Щоб жінка по корчмах не бігала. Чому не з руки? Щоб мужа за чуб не держала. Чому не з голови? Щоб не була розумніша за мужа, - але з ребра, щоб його вірно любила й вірно йому служила*).

Концепт ЧОЛОВІК об'єктивований двома метафорами (за нашою картотекою): чоловік → частина тіла (*мужичок як кулачок; чоловік голова, жінка – шия, куди шия поверне, туди голова і дивиться*); чоловік → це твердий матеріал (*за чоловіком, як за камінною стіною, як за горою, як за стіною*). Але припускаємо, що українська фразеологія зафіксувала яскравішу репрезентацію цього концепту і вважаємо ці дослідження перспективними.

Можна відзначити відносно високий потенціал до метафоризації гендерних концептів в українській фразеології, особливо стосовно концепту ЖІНКА, якому в українському мовознавстві присвячена дисертація Т. М. Сукаленко «Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові».

У фразеологічній картині світу відбиваються такі гендерні стереотипи: *жіноча логіка; жіночі балачки; чоловіча розмова, чоловічий характер*. Ми виявили у фразеологічній картині світу такі

стереотипні прочитання, що стосуються як чоловіків, так і жінок: 1) занадто балакуча, криклива, сварлива людина (*сварливий як баба; бубонить як старий дід*); 2) брехлива людина: а) стосовно жінки (*казала кума – дам пиона, а в неї самої нема*); б) стосовно пануючих верств (*пан не любить правди, як пес мила*); 3) дивакувата, несхожа на інших людина (*Альоша з водокачки; з Кіндратиком у голові*); 4) розпусна, зрадлива людина (*чемний як дівка по сьомій дитині*); 5) дурна, неосвічена, вперта людина (*розуму не позичати*); 6) пихата, горда людина (*величає сі як Гриць портками*); 7) лінива людина (*лінивий як Омелько*); 7) гарно / неакуратно одягнена людини (*убралася як калина в білий цвіт; розхристаний як Мишко Маринін*); 8) рідна / чужа людина (*то ж мій синок; мамин синок*).

З-поміж виявлених стереотипів переважають негативні оцінки і якості людей. Це є віддзеркаленням того, що українській ментальності властиве почуття гумору, критичне ставлення до самих себе, іронічне світосприйняття.

Аналіз паремійного фонду дозволяє зробити висновок, що чоловіки уявляють ідеальну жінку працелюбною господинею, доброю, слухняною, яка в сім'ї підпорядковується чоловікові (*муж жєні закон; лїше чорта затримати, нїж ледачу жїнку мати*). Жінка сприймається як об'єкт впливу, але в той же час необхідна чоловікові (*жїнка, як жїлка: коли схочєш потягнєш; без жїнки як без рук*). Яскраво вимальовується прагнення дівчини вийти заміж: *хоч за старця, аби не остаться*. При цьому її вимоги до чоловіка мінімальні: *який-такий, аби був – аби хлїба роздобув*.

У результаті диференціації фразеологічних номінацій концептів ЧОЛОВІК, ЖІНКА, було виділено такі смислові поля ідіом: уміння українців гарно / погано вдягатися; краса дівчини / хлопця; розумові здібності чоловіків і жінок; пихатість, надмірна пихатість; заклопотаність, метушливість; надмірна балакучість; відсутність родинних зв'язків; підкреслення спадкових ознак; небажання працювати; надмірний зріст. А для паремій характерні такі поля: підкреслення рис характеру жінки (дружини); підкреслення рис характеру, якостей чоловіка; стосунки чоловіка і дружини; підкреслення краси дівчини, жінки, хлопця, чоловіка; розподіл влади в сім'ї; вирішення конфліктів у сім'ї; роль матері, батька; роль сина і доньки в родині; зрада в стосунках між чоловіком і жінкою; вік жінки, дружини, чоловіка; чужа жінка, чужий муж; здоров'я жінки.

Отже, концептосферу «чоловік / жінка» у фразеологічній картині світу вербалізовано дворівневою структурою, яка пов'язана з

особливостями національного світосприйняття: патріархатом у суспільстві та матриархатом у родині.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. – М., 2008.
2. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и культура: поиск категориально-понятийных оснований // Фразеология, познание и культура: Сборник докладов 2-й Междунар. науч. конф. – Т. 1. – Белгород, 2010. – С. 2126.
3. Белова А. Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи. – К.: Логос, 2002. – С. 43-54.
4. Власова Т. І. Гендерні стереотипи в контексті теорії мультикультуризму // Наук. вісн. Мелітоп. держ. ун-ту. – Мелітополь, 2009. – Вип. 2. – С. 13-26.
5. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в системі світогляду сучасних українців // Вісн. НТУ «ХП». – Харків, 2005. – №50. – С. 102-106.
6. Кацберт Т. Л. Стереотипи та їх вплив на процес міжкультурної комунікації // Сучасні дослідження з іноземної філології. – Ужгород, 2004. – Вип. 2. – С. 176-182.
7. Корольова І. Е. Гендерні стереотипи рольової поведінки в родині і православна традиція // Наук. Вісн. Серія «Філософія». – Х.: ХНПУ, 2008. – Вип. 28. – С. 142-149.
8. Лавлинський Р. Ідентичність і стереотипи: український контекст // Наукові записки. Серія «Філософія». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». – 2010. – Вип. 6. – С. 137-142.
9. Левченко О. П. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічній картині світу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К.: КНУ, 2004. № 10. – С. 338-346.
10. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. – Львів: Вид-во НАДУ, 2005. – 292 с.
11. Семашко Т. Лінгвістична аргументація розмежування понять "стереотип" і "прототип" // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – К., 2014. – Вип. 1(25). – С. 31-33.
12. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту *жінка* в українській мові / за ред. Л.О. Ставицької. – К.: Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 240 с.
13. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.